

для адекватного розуміння каламбура. Следователно, изучению этой стороны русского каламбура мы посвятим нашу следующую работу.

Литература

1. Норман Б.Ю. Игра на гранях языка. – М.: Флинта, Наука, 2006. – 344 с.
2. Михайкина С.Г. Когда газетный заголовок – каламбур // Русская речь. – 2008. – № 4. – С.68-72.
3. Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры – 2-е изд., испр. и доп. – М. : «Языки славянской культуры», 2002. – 552 с.
4. Щербина, А. А. Сущность и искусство словесной остроты (каламбура). – К. : Изд-во АН УССР, 1958. – 68 с.
5. Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник / Под ред. Л.Ю. Иванова, А.П. Сковородникова и др. – М.: Флинта Наука, 2003. – 840 с.
6. Кузнецова А. Каламбур в тексте // Русский язык. – 2000. – № 24 (54) – <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=1370&level1=main&level2=articles>

УДК 811.161.2'373.44

ФУНКЦІОНУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ АРХАЇЗМІВ У МАЛІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ

Никитюк Д.В.
Клименко Н.Б.

Серед останніх тенденцій у лексикологічних дослідженнях помічається зростання інтересу до проблем розвитку мови, вияву розвитку слова та лексичного фонду загалом.

Генетична, семантична та функціональна повнота і своєрідність лексики української мови обумовлює багатство її семантики. Мовні одиниці мають настільки семантично розгалужену структуру, що, втрачаючи певні елементи, цілком можуть використовуватися й надалі. Проте втрачені елементи потребують актуалізації, яка успішно може пройти шляхом уведення застарілої лексики в художні тексти. Таким чином, вивчення застарілої лексики на матеріалі художніх творів залишається актуальним.

Серед лексичних елементів сучасної української мови, семантична структура яких має певну часову маркованість, ґрунтовно досліджувались неологізми. На сьогодні в українознавстві існує невелика кількість спеціальних досліджень застарілої лексики в українській мові, тоді як процеси архаїзації слів охоплюють значну частину словника української мови, ігнорування такої лексики означало б спрощення уявлення про динаміку словникової еволюції. Шар застарілої лексики випав з поля зору лінгвістів як самостійний об'єкт вивчення й розглядався лише побіжно у працях Л.Булаховського, А.Коваль,

В.Німчука. Безпосередньо вивченням архаїзації лексичних одиниць в українському мовознавстві займалися такі дослідники, як Г.Гайдученко, Л.Бурковська, у працях яких застаріла лексика аналізується зі структурного, семантичного, граматичного, стилістичного поглядів, здійснюються успішні спроби аналізу застарілої лексики як ознаки індивідуально-авторської мовотворчості.

Недостатнє дослідження хронологічно маркованої лексики дозволяє стверджувати, що питання використання застарілої лексики в малій історичній прозі наразі залишається майже поза увагою вчених, а значить, вивчення семантичного навантаження такої лексики та її стилістичного авторського використання є проблемним й актуальним. Застаріла лексика тісно пов'язана з матеріальною й духовною культурою народу, тому зростає науковий інтерес до вивчення зазначеної групи лексики як у лінгвістичному, так і в історичному й культурологічному вимірах.

Ця стаття є спробою аналізу семантичних та стилістичних особливостей матеріальних архаїзмів як одного із виявів застарілої лексики, встановлення специфіки їх тематичних виявів для збагачення уявлень про фонд застарілої лексики української мови.

Об'єктом нашого дослідження стали історичні оповідання М.Грушевського, Ю.Хорунжого, І.Білика, Н.Королевої, Дніпрової Чайки, Р.Іванченко, А.Кралицького, С.Плачинди, В.Шевчука, О.Слісаренка та ін.

Історизмами називають таку застарілу лексику, слово або окреме його значення, що вийшли з ужитку разом із позначуваними ними реаліями й не мають синонімів-замінників у сучасній мові [6]. Враховуючи предметну сутність цих лексичних одиниць, їх часто називають матеріальними архаїзмами. Особливістю матеріальних архаїзмів є те, що вони використовуються для співвіднесення з певною епохою. Значення історизмів у художніх творах часто розкриваються в контексті й не потребують спеціального пояснення. Крім прямого введення історизмів, яке відбиває суспільно-історичний, побутовий і культурний колорит епохи, може зустрічатися й метафоричне їх уживання.

Як відомо, на основі гіпонімії взаємопов'язані лексичні одиниці об'єднуються у тематичні та лексико-семантичні групи. Можливість виокремлювати чималу кількість тематичних груп у межах застарілої лексики вказує на великий обсяг та розмаїття останньої в українській мові. Аналізовану нами лексику у процесі дослідження було поділено на тематичні групи. Під тематичною групою слів ми розуміємо об'єднання слів на позначення певних реалій. Подібне об'єднання базується не на лексико-семантичних зв'язках між словами в групах, а на класифікації самих предметів та явищ. Поділ слів на тематичні групи не пов'язаний із законами та закономірностями розвитку словникової системи мови, а є ілюстрацією до обсягу знань носія мови та результатом уміння класифікувати явища дійсності, що отримали свої словникові позначення [7:528].

Серед історизмів виділяють, як правило, чимало тематичних груп, серед яких лексика на позначення одягу, взуття, назв звичаїв, обрядів, знарядь праці, назви зброї, амуніції, військових регалій, мір виміру та ваги, назви посуду, лексеми на позначення грошових одиниць, назви професій, які нині не існують, соціальних груп, найменування колишніх установ, посад, чинів, імена, прізвища історичних діячів, назви релігійних організацій та їх представників.

На матеріалі малої української історичної прози було виділено сімнадцять тематичних груп, які не завжди охоплюють групи поданої вище класифікації. Серед аналізованої лексики деякі групи не представлені зовсім (як-то назви релігійних організацій та їх представників, а серед антропонімів зустрічаються лише імена вигаданих персонажів), проте виокремлюються інші тематичні групи (назви зниклих народів, племен та назви зниклих тварин).

Значно представлена (11,4% від загальної кількості аналізованих матеріальних архаїзмів) тематична група на позначення професій, які нині не існують (*джура, дружинник, кіфаред* у значенні «давньогрецький музикант, що грав на кіфарі (кітарі)», *скарбник челядник, скоморох, євнух, вікінг, скальд*). Порівняймо: *Спочатку царські челядники та джури прискіпливо лічили кожен наконечник, але такого ліку не знали навіть наймудріші волхви* (Білик І. «Скільки ж було скіфів?»). *Джурую* в Україні в 16–18 ст. називали зброєносця у козацької старшини. У цьому випадку спостерігаємо невідповідність хронологічного обмеження, закладеного в лексичне значення слова й відтінку історичного часу, про який ідеться у творі.

Залучені до аналізу матеріали дозволяють виділити групу, до якої входять назви людей відповідно до тієї зброї, якою вони володіють. До цієї групи належать лексеми *лукострілець, лучник, списоносець, мечоносець, мечник* (таких слів налічується 3,8 %). На окрему увагу заслуговує лексема *лучник*. Вона вживається переважно зі значенням «людина, озброєна луком», однак було помічено, що І.Срезневський, Ф.Сороколетов оперують іншим значенням цього слова, а саме «майстер, що виготовляє луки». Ф.Сорокалетов вказує, що в часи Київської Русі воїна, що стріляв із лука називали *стрільцем*, а вже у XVI–XVII ст. почало вживатися слово *лучник*, що відбито у словникові В.Даля [4: 76]. У словнику Б.Грінченка можна простежити розвиток семантичної структури слова *лучник*, оскільки зафіксовано різні його значення: «людина, що озброєна луком» і «людина, що робить луки» [2].

Частотним уживанням (20,4%) в українській історичній прозі характеризуються слова на позначення зброї, амуніції, що зумовлено тематичним спрямуванням аналізованих творів (*колчан, дарда, сагайдак* – «шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл», *акінак, теляга, шолом, кольчуга, щит, шишак, меч, алебарда, місьюрка* – «кільчаста сітка шолома», *праща* – «стародавня ручна зброя для метання каменя», *спис, панцир, забрало (забороло)*). У цій групі слів можна простежити як варіативність форм історизмів, так і те, що застаріла лексика має розлогу структуру, що підтверджується наявністю синонімії серед слів однієї тематичної групи (*шолом* – *шишак* [5: 34], *кольгуча* – *теляга*).

Окрему тематичну групу становлять слова на позначення символів влади, наприклад, *берло* – «палиця, оздоблена коштовним камінням і різьбою; символ, знак влади». Однак подібна лексика зустрічається в аналізованих творах дуже рідко – у 0,8%.

Натомість в малій українській історичній прозі широко репрезентована тематична група лексики, яку утворюють назви зниклих народів та племен (15,9%). Така лексика представлена найширше, що дозволяє в її межах виокремити декілька підгруп відповідно до того, на позначення якої народності використовуються те чи інше слово:

- слов'янські племена: *тиверці, дуліби, уличі, словени, русичі, русини, анти, поляни, склавени, анти-руси, ляхи, кривичі* (*І в степах, і за Дунай-рукою чуло про славних русичів, про їхню відвагу, що пододала смерть. Р. Іванченко «На горі Перуновій...»*);
- іранські народи: *скіфи (скити, скіти), алани, каліпиди, сармати* (*Потім прийшли тут кочові племена: скити, сармати й підбивали ті племена, що тут здавна були. А. Лотоцький «Що оповідав старий Бористен дубам на київських горах»*);
- тюркські народи: *хозари (хазари, газари), булгари, обри, авари, торки, половці* (*Даю знати, що половці перед дверима. А. Кралицький «Князь Лаборець»*);
- балтські народи: *ятвяги, пруси* (*Заждавав від Володаря, щоб він зірвав спілку. А. Лотоцький «За західні межі держави»*);
- угро-фінські народи: *гунни-маджари, угри* (*Прийшли гунни-маджари та й стали її прозивати Гуннія, а тепер – Венгрія. А. Кралицький «Князь Лаборець»*) тощо.

У текстах малої історичної прози зустрічаються матеріальні архаїзми, які утворюють тематичну групу на позначення назв представників соціальних груп населення, об'єднань людей (зокрема військових), які тепер не існують (*рать, орда, чернь, раб, плем'я, опришки, бурсаки, закупи* – «у Київській Русі – бідний селянин, який одержав позичку від землевласника і став залежним від нього», *отчичі* – «селяни в Московії, Україні та феодальній Литві 15 – 16 ст., предків яких феодали позбавили права переходу і закріпачили»): «*чернь*» у значенні «простий народ, низи суспільства»: *Буде черні найбільш неприємно, що ми і не запросили царєвого охоронця Арака на раду.* (Ю.Логвин «Останній камінь Гарпата»). Застарілого значення це слово набуває внаслідок нейтралізації відтінку зневажливості. Лексема номінує представників певного прошарку суспільства, не вдаючись до емоційно-експресивної оцінки. Така лексика репрезентована в 10,6% серед усієї аналізованої.

Окрему тематичну групу становлять слова на позначення речей, одягу, взуття, які зараз не використовуються в побуті (4,5%) (*каптан, сандалії, кирея, хітон* – «чоловічий і жіночий лляний або вовняний одяг у стародавніх греків, що нагадував сорочку, підперезану поясом із напуском», *личаки* – «плетене з лика або іншого матеріалу селянське взуття, яке носили з онучами, прив'язуючи до ноги мотузками», *свитка*): *Вийняв стрілу з лівиці і кинув акінак у піхви,*

натяг каптан і наклав на голову повстяний ковпак (Логвин Ю. «Останній камінь Гарпата»).

Серед аналізованої лексики можна виділити також групу на позначення назв застарілих адміністративних посад, урядових і військових чинів (15,2%) (*володар, князь, цісар (цесар), княжич* – «князенко, молодий син князя», *каган* – «у стародавніх тюрків – найвищий титул ватажка племені; від середини 6 ст. – титул голови держави в тюркських народів, а також особа, що мала цей титул», *тіун (тівун)* – «у Київській Русі, в українських і російських землях періоду феодалної роздробленості та в Російській централізованій державі (до 16 ст.) – господарський управитель феодала, суддя нижчої категорії», *тисяцький, хан, мурза* – «титул феодалної знаті в татар, а також феодал, що мав цей титул, *каштелян*): *Цар послав навпростець до Дунаю свого князя Пугача з добрим комонним військом* (Білик І. «Дарунки скіфів»).

Окрему тематичну групу утворюють назви споруд різного призначення, які нині не вживаються (4,5%): *капище, городище, курінь, терем, скудельниця* – «глибока широка яма, в якій ховали померлих від масових епідемій, голоду і т. ін.; кладовище для масових поховань». Порівняймо: *А я, бач, усе збираю й збираю мертвеців і складаю в скудельницю на пропастях* (Ю. Логвин «Книжник»).

До тематичної групи назв вже забутих звичаїв та обрядів (4,5%) залучаємо лексеми *тризна* та *віче*: *Чи гуляє-бенкетує за Дунаєм, чи слухає чарівних пісень задунайських диво-дів, чи, може, давно справили по ньому тризну чорні круки?* (Р. Іванченко «На горі Перуновій»). Цікаво на цьому прикладі простежити, наскільки органічно та неповторно хронологічно маркована лексика може брати участь у творенні художньої образності.

Пропонуємо виділити тематичну групу слів на позначення зниклих тварин. Цю групу (0,8%) репрезентує зокрема слово *тарпан* – вимерлий дикий кінь, предок свійського коня: *День по дню, рік по року табунами степових тарпанів летять-тікають*. (Н. Королева «Скитський скарб»).

Доцільним, на нашу думку, є виділення тематичної групи, що позначає старі грошові одиниці (3 %) (*шеляги, талари, таланти, міни*): *У кишенях побрязкувало кілька таларів, і Твардовський усміхнувся куточком рота* (В. Шевчук «Сиві хмари»).

Близькою до вищезазначеної є тематична група на позначення податків: *полюддя, данина, стація, чини*: *Вони ходили тут збираючи стацій для вашої святості* (В. Шевчук «Місія»).

Виділяємо також три тематичні групи, лексеми яких не відзначаються частотним вживанням – тематичні групи на позначення знарядь праці (*соха, ціп, кресало*), на позначення одиниць виміру (*лікоть, метрет, талант* – «вагова та грошова одиниця», *амфора* у значенні одиниці об'єму), земельних ділянок (*волость, домен, фільварк*): *Він не може виїхати з території свого домену без величезної збройної охорони!* (Р. Іванченко «Ярославни»).

В аналізованих художніх текстах виокремлюються архаїзми на позначення засобів пересування, що становлять окрему тематичну групу. Розрізняємо

засоби наземного пересування (*карета, ридван, колісниця*) і пересування водою (*дієра, трієра, галера*). Наприклад, *Окрім гребців, немало й іншого різного люду на нашій галері.* (О. Єфименко. «Як Самійло Кішка втік з турецької неволі»).

Таким чином, під час аналізу матеріальних архаїзмів виявлено сімнадцять тематичних груп, які демонструють багатство застарілої лексики в українській художній прозі.

Слід зазначити, що при використанні застарілої лексики відбувається вибір між загальноживаним словом та архаїзованим. Об'єднує застарілі слова те, що вони не вживаються в діловому стилі та нейтрально, а вводяться у канву художнього тексту з метою надання експресивного забарвлення [1:118]. Використання застарілої лексики української мови зумовлене необхідністю вибрати найбільш вирашаний у художньому розумінні варіант серед можливих номінацій. Можливість вибору полягає у самій природі застарілих слів: вони належать до стилістично забарвлених одиниць, що мають певну стилістичну значущість.

Хронологічно маркована лексика у тканині художнього твору не архаїзує мову, не робить її незрозумілою та неактуальною, а лише створює мовні натяки на зображуваний час. Її вживання дає змогу наблизитися та зрозуміти загальний характер цілої епохи. Відтворюючи колорит епохи, письменники вводять у текст лексеми, що формують уявлення читача про описувану добу (*чернь, кресало, меч, терем, князь* тощо).

Залучення застарілої лексики до стилістично маркованих мовних одиниць пов'язане також з тим, що вона має певний стилістичний відтінок, а саме відбиток застарілості. Особливості функціонування застарілих слів пояснюються їх нечастим уживанням у мові українських історичних творів, за рахунок чого вони зберігають яскравість, контрастність, своєрідність, які вносять у художній текст разом з емоційним напруженням.

Матеріальні архаїзми в аналізованих текстах використовуються, як правило, для уведення хронологічної маркованості, зосередженні на певному історичному періоді, а тому вони є засобом художнього зображення епохи, відтворення її національно-історичної дійсності. Історизми використовуються в художніх текстах як темпоральний показник, відносячи зміст конкретного твору до певного історичного часу. На нашу думку, можна стверджувати, що роль матеріальних архаїзмів як особливого мовного засобу в художніх текстах є неповторною, бо вони співвідносять зміст текстів із конкретним часом. Проте така закономірність може порушуватись, унаслідок чого було помічено, що не вся застаріла лексика, використана в досліджуваних історичних творах, достовірно співвідноситься з описуваним періодом. Так, історизми *боярин, воєвода* є основними засобами в описі подій Київської Русі, тоді як стилістичні архаїзми типу *чадо, десниця* можуть бути в однаковій мірі співвіднесені з іншими періодами в розвитку держави, хоча так само мають виразний відтінок застарілості.

Смислове та емоційно-експресивне збагачення мови історичної прози, підсилення її виразності пов'язане з уживанням в ній хронологічно маркованих

слів. Використання їх є продовженням традицій та художнього досвіду класичної української літератури.

Таким чином, застаріла лексика в малій українській історичній прозі становить цікавий і багатий матеріал для аналізу зі стилістичного, семантико-функціонального, тематичного поглядів, ілюструє багатство словника української мови та дає матеріал для дослідження розвитку слів, формує уявлення про тематичне розмаїття матеріальних архаїзмів, порушує питання особливостей вживання хронологічно маркованої лексики в ідіостилях письменників різних часів.

Література

1. Гвоздев А. Очерки по стилистике русского языка. – М., 1965.
2. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: <http://upload.wikimedia.org/wikisource/uk/f/fa/Hrinchenko.pdf>
3. Дерево пам'яті: Книга українського історичного оповідання: У 4 вип. – Вип.. 1: Від найдавніших часів до 1648 року. – К.: Веселка, 1990. – 607 с.
4. Донець Л.С. Хто такий лучник? // Культура слова. – № 25. – 1983. – С. 75-76.
5. Миронова Г.М. Шолом, шишак, ківер // Культура слова. – № 33. – 1987. – С. 33-35.
6. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін.: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um19.htm>.
7. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов / Езиковедски изследования в чест на акад. Ст. Младенов. – София: Издание на Българската Академия на науките, 1957. – С. 523-528.

УДК 595.798

ТРОФИЧЕСКИЕ СВЯЗИ И КОРМОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ ОС-ПОЛИСТОВ (HYMENOPTERA, VESPIDAE) ГОРОДА ДОНЕЦКА

Оголь И.Н.

Ярошенко Н. Н.

Род *Polistes* Latreille насчитывает около 200 видов, распространенных повсеместно кроме Антарктиды. В Украине отмечено три вида ос-полистов: *Polistes (s. str.) gallicus* (Linnaeus, 1767), *Polistes (s. str.) dominulus* (Christ, 1791), *Polistes (s. str.) nimphus* (Christ, 1791) [1]. Эти осы населяют преимущественно открытые ландшафты и сооружают картонные гнезда без оболочки, которые прикрепляют при помощи стебелька к субстрату [2, 3]. Осы-полисты являются эусоциальными насекомыми, находящимися на сравнительно низком уровне развития эусоциальности [2].

Взрослые осы-полисты питаются углеводной пищей и секретом нижнегубной железы личинок, личинки питаются углеводной и белковой пищей, которую дают им взрослые [2], при этом углеводная пища чаще